

agtige) analyse havde været nyttig, er det afgjort værdifuldt, at Suhm's synspunkt nu er blevet genfremsat. Damsholt s. 3 genfremsætter ligeledes Suhm's synspunkt, uafhængigt af de nye udgivere, men ligeledes uden henvisning til Suhm og Norvin; hun synes at være opmærksom på, at de to *c*-håndskrifter er »afskrifter af Bartholins«, men rubricerer dem alligevel som »primære«, mens f. eks. *e* og *AM* af grunde, som ikke fremgår af hendes knappe redegørelse for overleveringen, kaldes »sekundære« (hendes datering s. 5 af to-bogsinddelingen – og registregistret! – til 18. årh. stiller hele sagen på hovedet).

Overfor Norvins primære begrundelse for en ny udgave af Wilhelmbrevene: Suhm's »vanlige sjuskeri«, skønner Damsholt s. 4, at »en ny udgave ikke kan byde på mange tekstændringer i forhold til Scriptoris udgaven«, men skønt den lærde verden nu for tredje gang trakteres med Thomas Bartholin's snart 300 år gamle recension, må det siges at være lykkedes for de nye udgivere at gøre Damsholts spådom til skamme – og samtidig for første gang siden 1786 at skabe et akut behov for en ny udgave af Wilhelms litterære efterladenskaber.

Den fint uddannede Wilhelm blev importeret fra Frankrig af Absalon, for at han kunne bidrage til civiliseringen af det barbariske Danmark. Udbredelsen af latinkulturen, et fælles, præcist og nuanceret kommunikationsmiddel, var en af grundpillerne i denne proces, og Wilhelms posthume bidrag hertil blev en række breve, som kunne tjene som stilmønstre for andre, som der står i hans bevarede forord: en slags formularbog, som Norvin har vist. Bl. a. af disse breve fremgår det, at han måtte gå grueligt meget igennem, og fra højeste instans i slige anliggender foreligger der dom på, at Wilhelm var så from og blev så forpint, at hans jordiske rester efter hans død udviste overnaturlige egenskaber. Det er antagelig vanskeligt idag at anfægte grundlaget for kanoniseringen allerede år 1224, men det seneste forsøg på at undtage sankt Wilhelms efterladte breve fra et antal af latinens, logikkens og codicologiens jordiske love, behøver ikke at stå uimodsigt, sålænge samtlige præmisser er offentligt tilgængelige i de to københavnske håndskriftsamlinger, og sålænge den stærke danske latintradition består, som abbed Wilhelm af Æbelholt var med til at grundlægge for 800 år siden.

Ivan Boserup

Danmarks historie. Red. af *Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehoj og Soren Mørch*, bind 2: Tiden 1340–1648. Af *Kai Hørby, Mikael Venge, Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen*. Kbh., Gyldendal 1980. 703 s. 325 kr.

Den 29. august 1980 – få dage inden starten på universiteternes efterårssemester – forelå endelig, efter adskillige udsættelser, bind 2 af den nye Danmarkshistorie, der dækker tiden 1340–1648. Bind 1, der »kun« omfattede 579 sider, blev udsendt i eet stort bind; men forlaget har nu fornuftigvis valgt at dele det mere end 100 sider større bind 2 i to, således at første halvbind dækker tiden 1340–1559, mens andet halvbind omfatter perioden 1559–1648. Det er en god disposition, der giver smukkere bøger – og samtidig slipper læseren for at håndtere en mursten på mere end 700 sider.

Erik Ulsig har allerede i sin anmeldelse af bind 1 (*HT*, 80, 1980, s. 101–16) givet en præcis og fuldt dækkende beskrivelse af værkets almindelige plan og karakteristika. Der er derfor ingen grund til her at bruge plads på en gentagelse af dette, selv om det nok kunne være på sin plads at gentage Ulsigs beklagelse af de manglende registre. Det er stadig en overordentlig dårlig idè at udskyde udarbejdelsen af disse til sidste bind. Det nedsætter i for høj grad værkets brugsværdi indtil sidste bind foreligger – og i betragtning af den hidtil ikke alt for nøje overholdelse af udgivelsesplanen kan ingen jo vide,

hvornår det sker. Den udførlige indholdsfortegnelse kompenserer kun i begrænset omfang for dette fejlgreb fra redaktionens og forlagets side.

Med dette nævnt er der imidlertid også grund til at fremhæve den betydelige landvinding for universitetsundervisningen, som værket repræsenterer. Nærværende anmelder har haft lejlighed til i flere omgange at benytte det som grundbog i den almindelige områdeundervisning, og forskellen fra vore tidligere muligheder – væsentligst Politikens Danmarkshistorie – er iøjnefaldende. Mens den sidstnævnte som universitetslærebog er temmelig svært tilgængelig på grund af dens beskrivende og afproblematiserende anlæg, inviterer den nye Danmarkshistorie ligefrem de studerende til fordybelse og selvstændigt arbejde med speciallitteratur og kilder som følge af fremstillingens analyserende og problematiserende karakter. De studerendes selvstændige fordybelse lettes og understøttes videre af de mange fremragende, helt ajourførte kilde-, litteratur- og forskningsoversigter, der udgør en væsentlig del af værket. En løselig optælling viser således, at ca. 235 af bindets 703 sider, eller temmelig nøjagtigt en trediedel, optages af sådanne. Negativsiden ved denne stærke opprioritering af det bibliografiske apparat er naturligvis den mindre plads til selve fremstillingen, der derfor ofte bliver så kortfattet, at man må søge tilflugt i andre Danmarkshistorier for at få et nogenlunde klart billede af begivenhedshistorien. Sat på spidsen kunne man derfor sige, at den nye Danmarkshistorie på ingen måde erstatter ældre værker, som f. eks. Politikens Danmarkshistorie, men på glimrende vis supplerer disse. Den rette glæde af værket har man kun, hvis man i forvejen kender sin Danmarkshistorie; men det er måske heller ikke noget urimeligt krav at stille til dets mest oplagte målgruppe, de universitetsstudende.

Som boghåndværk betragtet er værket godt: smuk typografi, bred margin til notater, levende klummetitler og solid indbinding. Dog fatter jeg ikke, hvorfor sidetallene absolut skal stå i skarp parentes, og personligt bryder jeg mig ikke særligt om Heerups illustration på omslaget – men det er jo en smagssag, hvorom der ikke her skal diskuteres. Alt i alt er det et hensigtsmæssigt og smukt indrettet værk, der også er et godt arbejdsredskab.

Det er næppe tvivlsomt, at værkets redaktion også denne gang har haft sine problemer med at styre og samordne de fire forfatters bidrag, der – som også fremhævet i forordet – er præget af vidt forskellige holdninger og anskuelser. Redaktionen har ikke på dette punkt tilstræbt ensartethed, men har tilladt forfatterne en udstrakt frihed. Denne tilbageholdenhed må i mange henseender prises; men den kan dog slå over i noget, der i betænkelig grad ligner ansvarsforflygtigelse, når redaktionen i forordet på det nærmeste fralægger sig ansvaret for den kildetypologi, der afslutter værket, og nærmest forholder sig som tilskuer til en indbyrdes polemik mellem visse af forfatterne om nogle kildeforhold. Det virker usmageligt, at redaktionen på denne måde søger at distancere sig fra dele af værket og i stedet vælter et ansvar, der så udpræget er dens eget, over på de enkelte forfattere. Som minimum må man forlange, at redaktionen tør stå inde for de dele, der især er dens ansvar: kilde-, arkiv- og litteraturoversigter. Det er i øvrigt en underdrivelse, når det i forordet anføres, at der er forskelle i anskuelser og holdninger i de tre forfatterskaber. Det skal senere vises, at forskellene også findes internt i Gamraths og Ladewig Petersens fælles forfatterskab.

Ikke ukarakteristisk giver disse holdningsforskelle sig også udtryk i selve den kronologiske afgrænsning. Det er selvfølgelig ikke unaturligt, at bindet starter i 1340, hvor bind 1 sluttede; men året 1340 er ikke noget tilfældigt valgt år. Det er nemlig det år, da Valdemar Atterdag tiltrådte sin regering og dermed påbegyndte retableringen af en selvstændig dansk kongemagt efter en række år med pantsættelser og fremmedstyre. Epokeåret er således hentet fra den politiske historie, hvilket også falder fint i tråd med den første forfatter, Kai Hørbys opfattelse af den politiske historie som gyldigt udtryk

også for andre sider af samfundets historie. Opdelingen følger således en lang og god tradition i dansk historieskrivning. Mere interessant er derimod bindets slutår, 1648, der i flere henseender er i strid med vedtagen praksis. Den traditionelle opfattelse er jo, at året 1660 med enevældens indførelse var et mere eller mindre »naturligt« epokeår i vor historieskrivning, og såfremt forfatterne til andet halvbind i lighed med Hørby havde betragtet den rent politiske historie som central, ville slutåret utvivlsomt også have været 1660. De opfatter imidlertid den materielle historie og strukturhistorien som deres vigtigste emneområder, og derfor flyttes tyngdepunktet hos dem over i den økonomisk-sociale sfære. Betragtes forløbet i dette perspektiv, bliver netop midten af 1640'erne et rimeligt slutpunkt på et temmelig langstrakt konjunkturførløb. Denne prioritering er således en del af baggrunden for, at 1648, der også er Christian IV's dødsår, er valgt som bindets slutår. En anden del af forklaringen ligger formentlig i ønsket om at undgå den ældre historieskrivnings – f. eks. Fridericias – fiksering på året 1660 med den deraf følgende tendens til at betragte hele perioden mellem Reformation og Enevælde under denne synsvinkel. Andet halvbind repræsenterer således en klar bestræbelse på at frigøre sig fra den fridericianske fortolkning af »adelsvældens« periode, som vi finder den i Danmarks Riges Historie og til dels også i Politikens Danmarkshistorie. Dette skal senere uddybes; her er det blot fremdraget for at vise de vidt forskellige historieopfattelser, der har dikteret bindets hhv. begyndelses- og slutår. Det er dermed også en kort illustration af de yderst forskellige historiesyn, der her er repræsenteret.

Bindet er udstyret med kort og tavler i nogenlunde samme (beskedne) omfang og udstyr som bind 1. Vel nærmest af dekorative hensyn gengives i faksimile Ptolemæus' Nordenskort fra 1482 i begyndelsen af første halvbind, mens andet halvbind indledes med en gengivelse af Jordans Danmarkskort fra 1585. Hertil kommer fire almindelige oversigtskort over Danmark og Østersøområdet, der skal tjene til almindelig orientering for læseren. Disse kort er dog hverken særligt interessante eller påfaldende luksuriøst udstyret; men på den anden side kan det ikke afvises, at de kan have nogen orienterende værdi. Af større interesse er specialkortene. Hørby har således konstrueret et kort over Danmarks slotte, len og købstæder ca. 1513 (s. 248–49) på grundlag af Claus Gjordsens kancellioptegnelser. Det er udmærket på denne måde at anskueliggøre Gjordsens oversigt. Blot forekommer den af korttegneren anvendte symbolik med flag, vimpler, pengeposer, skaktårne, vægte osv. ikke særlig overskuelig og tillige en anelse fjantet. (Det er naturligvis heller ikke befordrende for overskueligheden, når der s. 91 henvises til dette kort med sidetalsangivelsen »000«, ligesom det er uheldigt at Urnernes gamle sydøstfynske herresæde, Rygård optræder som kongeligt len, mens Rugård til gengæld mangler!) Hertugdømmernes delinger får ikke mindre end tre kort (s. 335, 388, 389). Det er klart, at dette komplicerede emne bør anskueliggøres; men det er dog vanskeligt at indse, hvorfor delingen 1544 skal illustreres af to identiske kort (s. 335 og 388). Det ene kunne mageligt have været sparet. Kortet, der viser lenenes status i 1596 (s. 420–21) er nyttigt, men ville have været endnu bedre, om hovedlenenes navne havde været påført, og om det ikke havde været placeret 35 sider fra det relevante tekststykke (s. 456–58). Her er krydshenvisningen til kortet i øvrigt atter ukorrekt! Glimrende er kortet over købstædernes indbyrdes størrelse 1596, beregnet efter købstadsskatten; men også her må man savne navnene på kortet, ligesom det igen må konstateres, at kortet er anbragt alt for langt fra det relevante tekststykke (s. 382 ff.), hvor i man i øvrig igen finder en fejlagtig krydshenvisning: til s. 388–89 (hvilket er kortene over Hertugdømmernes deling) i stedet for det korrekte, s. 422–23. Om kortmaterialet som helhed må det således desværre siges, at de gode intentioner i alt for høj grad gøres til skamme af et for spartansk udstyr og en for lemfældig redigering. Det hele er for stærkt præget af fejl og unøjagtigheder. De

genealogiske tavler, der omfatter de holstenske grever, Akselsonnerne og kongeslægten udmærker sig ved større akribi end kortmaterialet.

I bind 1 fyldte Aksel E. Christensens kommenterende oversigt over kilder og kildepublikationer i alt 19 sider. I nærværende bind optager Ladewig Petersens arkiv- og kildeoversigter tre gange så meget plads (58 sider). Samtidig beslaglagde de ræsonnerende litteraturoversigter i bind 1 ca. 58 sider, mens de i bind 2 fylder ca. 94 sider. Denne væsentlige udvidelse af det bibliografiske hjælpeapparat er – bortset fra Ladewig Petersens kildetypologi, som man, som nævnt, fralægger sig ansvaret for – resultat af en klar bestræbelse fra redaktionens side på at udvikle denne almindeligt anerkendt værdifulde nyskabelse. Det er hævet over enhver tvivl, at redaktionen har gjort ret i at lægge vægt på hjælpeapparatet, der, som allerede nævnt, gør bogen til et yderst velegnet redskab i universitetsundervisningen. Man kan dog nok have sine stille tvivl om, hvorvidt læsere uden for universiteternes mure vil værdsætte denne prioritering tilsvarende. Der kan vel næppe heller herske tvivl om, at apparatets omfang her har nået sin yderste grænse – en trediedel af det samlede sidetal er trods alt meget. Måske også unødvendigt meget – for der er nemlig adskillige overlapninger og gentagelser, der med lidt håndfast redigering meget vel kunne være undgået. Som det måske mest bastante eksempel skal jeg fremdrage den klassiske diskussion om adelsvælde kontra kongemagt i tiden efter 1536. Den findes først behandlet i selve fremstillingen (s. 320–22). Vi genfinder den i den tilhørende litteraturoversigt (s. 350–52). Den dukker igen op i litteraturoversigten til fremstillingen af tiden omkring Syvårskrigen (s. 471–72), og endelig behandles den i Ladewig Petersens kildetypologi (s. 576–78). Det skal medgives, at debatten hvergang behandles i forskellig kontekst; men at se den diskuteret hele fire gange med næsten lige stor udførlighed, er næsten ikke til at bære – og det er ødslen med kostbar plads. Det ville ikke være vanskeligt at fremdrage adskillige tilsvarende eksempler, og det viser blot, at redaktionen med en lidt fastere optræden ville have været i stand til væsentligt at nedbringe apparatets omfang uden samtidig at mindske antallet af informationer.

Det i dette bind stærkt ekspanderede afsnit om arkiv- og kildeoversigter (forfattet af Ladewig Petersen) er et særdeles nyttigt afsnit, fuldt af kontante og umiddelbart anvendelige oplysninger og anvisninger. Det er opdelt i fem underafsnit. I det første behandles arkivhistorien; men det er samtidig en nøgle til det moderne arkivvæsens samlinger. Derpå følger en oversigt over administrationshistorisk litteratur, der giver den nødvendige introduktion til forståelse af arkivdannelsen. Det næste afsnit drejer sig om kildetypologi og kildekarakteristik og rummer et forsøg på at karakterisere visse hovedtyper af kilder til periodens historie. Noget sådant rummer altid en fare for henfalden til materielt kildebegreb, og forf. til dette afsnit undgår det da heller ikke helt. Men også her er der mange nyttige oplysninger fra en erfaren og kyndig historikers hånd. Kildekarakteristikken fortsættes i det følgende afsnit om tidens historieskrivning, og det hele afsluttes med en god og nyttig oversigt over udgivelsesvirksomhed og kildepublikationer. Det hele er en glimrende håndsækning til fagets studerende og lærere, men nok af tvivlsom interesse for den læge læser.

Værket afsluttes med en næsten 80 sider lang »bogliste«, opstillet alfabetisk efter forfatter- eller udgivernavn. Fortegnelsen omfatter samtlige i litteraturoversigterne nævnte titler, herunder også anmeldelser og – i enkelte tilfælde – endnu utrykte afhandlinger. Betegnelsen bogliste er derfor vel beskeden. Den rummer den mest fuldstændige og bedst ajourførte oversigt over kildeudgaver og litteratur til den behandlede periode, der nogen sinde er frembragt, hvorfor den er et fremragende hjælpemiddel for den professionelle benytter. Den har tillige det fortrin, at den medtager udenlandsk litteratur i det omfang, den er relevant for forståelse af Danmarks placering i den internationale kontekst. Alt i

alt et glimrende arbejdsredskab. Fortegnelsen er præget af stor omhu og nøjagtighed. Det er faktisk kun lykkedes mig at finde en enkelt fejl, der endda blot er en trykfejl: s. 655, hvor Lennart Tomner kaldes for Tommer. – Det kunne måske nok indvendes, at det er at drive systematiseringen meget vidt, når også titlerne inden for de enkelte forfatterskaber opstilles alfabetisk efter titel. En opstilling efter udgivelsesår havde været fuldt tilstrækkelig og endda nok så hensigtsmæssig i betragtning af, at udgivelsesåret anvendes som det væsentligste kendemærke i litteraturoversigternes korte titelangivelser. Men i øvrigt er der kun grund til lovord over fortegnelsen og det meget betydelige bibliografiske arbejde, der ligger bag den.

Tiden fra 1340 til 1523 behandles af Kai Hørby, (s. 15–270). Det er, som Hørby indledningsvis påpeger, en periode, der afgrænses klart både bagud og fremad af markante politiske og statsretlige begivenheder: på den ene side Valdemar Atterdags reetablering af en selvstændig dansk kongemagt og på den anden Christian II's flugt. Skønt Hørby understreger det vilkårlige i valget af disse epokeår, beror det som nævnt ikke på nogen tilfældighed. Det er nemlig snævert sammenknyttet med hans historiesyn, som han allerede ved fremstillingens begyndelse gør klart rede for (s. 15): »... omvæltninger i statspolitikens øverste lag er udtryk for mere dybtliggende ændringer i folkets åndelige og materielle livsvilkår, som er væsentligt vanskeligere at gribe«. Skønt han med karakteristisk forsigtighed straks efter tager visse forbehold over for den netop citerede erklæring, er der således ingen tvivl om, at Hørby opfatter den politiske historie – statslivet – som et dækkende og sammenfattende udtryk for alle andre sider af samfundslivets udvikling. I fuld overensstemmelse hermed er hele hans fremstilling koncentreret om denne en side af det historiske forløb, mens andre sider – f. eks. de økonomiske og sociale – kun i ringe omfang inddrages.

Med ægte beskedenhed bemærker Hørby (s. 17–18), at han ikke har set sig i stand til at bringe en ny syntese i lighed med f. eks. Kr. Erslevs i Danmarks Riges Historie eller Erik Arups. Han har derimod set det som sin opgave på en række punkter »at konfrontere nyere forskningsresultater med ældre syntetiske fremstillinger, eller omkring nogle centrale spørgsmål at tage kildernes problematik op til ny vurdering«. Det beskriver præcist, hvad Hørby gør i det følgende, og angiver dermed også selve fremstillingens struktur: vægten ligger på den omhyggelige aktanalyse og den skarpsindige diskussion af ældre og nyere forskningsresultater, hvorimod selve historien og de faktuelle oplysninger træder i baggrunden. Denne form har sine uomtvistelige fordele i en universitetslærebog, der skal danne grundlag for selvstændig fordybelse; men den rummer en lige så nærliggende fare for opsplittning og relativisering af historiske forskningsresultater med deraf følgende risiko for, at de bliver uinteressante. Fremstillingens strålende enkeltresultater ufortalt kan man godt ærgre sig en smule over, at en så indsigtfuld historiker som Hørby ikke har benyttet en så oplagt lejlighed til at forsøge en samlet syntese. Når han som begrundelse for at undlade det henviser til manglende eller usikre forskningsresultater, må man nok hertil bemærke, at den dag helt sikkert aldrig vil oprinde, da tilstrækkeligt sikre forskningsresultater ligesom af sig selv dikterer en syntese. Forholdet er snarere omvendt: en ny syntese fremkalder nye forskningsresultater. Derfor havde det også været godt, om Hørby havde overvundet sine (forståelige) betænkeligheder og dristet sig ud i syntesen. Men i stedet for en sådan har han givet os en – inden for sine grænser – kildenær fremstilling af periodens politiske historie, præget af yderst kompetente og velformulerede diskussioner af alle de klassiske temaer – Kalmarunionen, Erik af Pommern, Akselønnerne og opgøret med Christian II for blot at nævne nogle eksempler.

Første afsnit (s. 19–61) drejer sig om rigets samling og kongemagtens vækst 1340–97, dvs. Valdemar Atterdags brydsomme genetablering af den danske kongemagt efter de

kaotiske tilstande i begyndelsen af 1300-tallet, samt Margrethe I's tidlige regering. Tro mod sit udgangspunkt starter Hørby med en kort karakteristik af forskningssituationen og kildematerialet, hvorefter følger selve fremstillingen. Et hovedpunkt heri er en indgående diskussion af den såkaldte landefred 1360 og dens statsretlige status. Med fuld ret karakteriseres aktstykket som en nøje afstemt hersker-kontrakt, bl. a. bemærkelsesværdig ved, at den gennem sin placering af kongen i et direkte forhold til undersåtterne faktisk kodificerer stænderstaten i dansk statsret. I den til afsnittet hørende litteraturoversigt gentages i forkortet form – men ikke desto mindre ganske overflødig – den forskningsdiskussion, der i selve afsnittet fik tildelt en hel paragraf. – I parentes bemærket undrer det mig i øvrigt, hvad Hørby mener (s. 61) med den »svenske historieskrivnings *umiskendelige* forhold til Den hellige Birgittas skrifter«?

Med andet afsnit, Stat og samfund i senmiddelalderen, brydes den tidsfølge i fremstillingen, der ellers overholdes strengt, til fordel for en mere generel redegørelse for almindelige samfundsforhold i senmiddelalderens Danmark. Også her lægges ud med en kort diskussion af periodens særlige tolkningsproblemer. Man kan naturligvis kun give Hørby ret, når han fastslår, at senmiddelalderens danske samfund havde langt flere lighedspunkter med den efterfølgende periode end med den forudgående. Det er jo, hvad moderne europæisk forskning har konstateret for andre europæiske samfund, og det understreges af stænderstatens gennembrud her i landet ved begyndelsen af 1300-tallet, hvilket ikke blot statsretligt, men på mange andre måder indvarslede et stats- og samfundssystem, der i princippet forblev uændret til 1660. – Afsnittet rummer – stadig inden for de begrænsninger, Hørby har pålagt sig selv – en glimrende og kortfattet opsummering af vor nuværende viden om forskellige sider af senmiddelalderens samfundsliv: befolkningsudvikling, forfatning, forholdet mellem fri og ufri, lovgivningen, forvaltningen, kirken, handelslivet osv. I dette afsnit, der vel ellers nok kunne have været benyttet til at opridse nogle lange udviklingslinier, der ganske vist nogle steder måtte få karakter af frihåndstegning, kommer den hørby'ske forsigtighed til fuld udfoldelse: intetsteds siger han vist noget, for hvilket han ikke har positivt belæg. Tvinges han endelig derudover foretrækker han frem for »hypoteser og gætterier« at indskrænke sig til at diskutere den hidtidige forsknings resultater – i øvrigt ofte uden at afsløre sin egen holdning i spørgsmålene. Hørby åbner derfor ikke mange diskussionsflader for en anmelder, men leverer til gengæld et udmærket håndbogsgrundlag for læsere, der ønsker at fordybe sig i problemerne. Den tætte sammenvævning af faktuel fremstilling og forskningsdiskussion er særlig udpræget i paragrafferne om folketal og bebyggelse (s. 64–65) og om ødegårdsproblemet (s. 98–101), hvor man forgæves leder efter Hørbys egne konklusioner, men til gengæld finder en yderst velinformeret diskussion af den hidtidige forskning. Skønt Hørby berører mange sider af det senmiddelalderlige samfund, savner man alligevel en redegørelse for en – periodens mange krige taget i betragtning – væsentlig side af samfundslivet, nemlig rigets forsvarsvæsen, der, så vidt det ses, ikke omtales med et eneste ord. Den i denne periode vigtige adelige krigstjenestepligt nævnes flygtigt, men blot for at karakterisere adelens særlige stilling i samfundet. Det er uheldigt, at en væsentlig samfundsinstitution som forsvaret ikke har kunnet tilmåles blot en enkelt paragraf. – Skønt dette afsnit, som hele Hørbys del af værket, er karakteriseret ved såvel tankens som den skriftlige forms klarhed, er der dog – bl. a. som følge af den vægt, der lægges på forskningsdiskussionen – en tilbøjelighed til indforståethed. Således findes der eksempelvis ingen forklaring på begrebet kommissionshandel (s. 106), og det er nok for optimistisk at forudsætte dette bekendt hos de studerende på forhånd. Det samme gælder henvisningen til de danske arveregler (s. 114) som forklaring på højadelens beherskede interesse for at få yngre sønner anbragt i gejstlig tjeneste. Dette udsagn får først mening i forbindelse med op-

lysning om, at de danske arveregler savnede primogeniturinstituttet, hvorved alle sønner i princippet stilledes lige. Det nævnes ikke, at Hørby forudsætter dermed igen en viden hos læseren, der ikke i almindelighed er til stede.

I tredje afsnit genoptages fremstillingen af den politiske historie med skildring af den ældre unionstid 1397–1448. Også her gælder det, at fremstillingen holdes tæt på aktmaterialet, lige som den hidtidige forskning underkastes kyndig behandling. Specielt kan der være grund til at fremhæve den glimrende diskussion af de statsretlige problemer i forbindelse med unionsbrevet 1397 og akterne omkring Erik af Pommerns afsættelse. Kun på et enkelt mindre punkt synes Hørbys diskussion af forskningsproblemerne ikke ganske tilfredsstillende og tidssvarende: i forbindelse med de sociale uroligheder i Sverige (Engelbrecht-oprøret 1434) og Danmark i 1430'erne og 40'erne. I betragtning af den omfattende internationale forskning, der i de senere år har udfoldet sig over de talrige sociale uroligheder i senmiddelalderens Europa, og den omfattende litteratur, der nu foreligger, må det forbavse, at Hørby ikke med et ord eller en litteraturhenvielse henleder dertil. Under samme synsvinkel virker det unægteligt snævert, at Hørby stadig foretrækker at analysere disse bevægelser i en næsten rent politisk kontekst, når den internationale forskning klart har påvist langt bredere årsagssammenhænge bag de tilsvarende bevægelser ude i Europa. Hørbys behandling af fænomenet falder godt i tråd med hans teoretiske udgangspunkt; men dette er samtidig forklaringen på den partielle behandling af rørelserne, der i det mindste provisorisk burde være sat i forbindelse med tilsvarende ude i Europa. – En skønhedsfejl af de mindre er det, når Hørby (s. 145) i forbindelse med Sønderjyllandsproblemet henviser til »en første vidtløftig behandling ved F. H. Jahn (1835)«, uden at det hverken af litteraturoversigt eller bogliste fremgår, at der er tale om Jahns posthumt udsendte *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne* (Kbh. 1835).

Det følgende afsnit, Christian I, stænderne og unionen, fører historien op til 1481 og karakteriseres først og fremmest af en skarpsindig tolkning af Christian I's revers af 1448, 28/6 til det slesvig-holstenske ridderskab (indeholdende den såkaldte *Constitutio Valdemariana*) som en blot og bar bekræftelse af allerede gældende statsret, men ikke som indstiftende ny ret. Ellers domineres fremstillingen af de hårde konfrontationer mellem den internordisk baserede Akselsønner og Christian I – et interessemodsætningsforhold, der lurede bag snart sagt alle denne periodes konflikter. En lille pudsighed er det, at Hørby (s. 193) med grundlag i Troels Dahlerups rapport til Det nordiske Historikermøde 1971 fastslår, at rigsrådet i Christian I's tid var på omkring 40 medlemmer, »større end både før og siden«, mens Venge med samme kildegrundlag lidt længere fremme (s. 346) siger, at rigsrådet i Frederik I's dage var på »et halvt hundrede medlemmer«. Begge udsagn kan jo vanskeligt være korrekte; men formentlig er der blot tale om forskellig afrunding af nogenlunde samme talstørrelse.

Med sidste afsnit, Hans og Christian II, 1481–1523, føres fremstillingen op til slutpunktet, Christian II's flugt. Atter knyttes skildringen snævert til de vigtigste statsretlige akter, håndfæstninger og lovgivning. Atter bringes de tørre statssager til at glide lettere ved Hørbys velformulerede oplagthed og stringente udtryksform. Heller ikke her er der meget at bemærke til den metodiske sikkerhed, hvormed stoffet håndteres, selv om det nok kan synes en anelse betænkeligt, som Hørby gør, at basere den almindelige karakteristik af kong Hans' indenrigsstyre på adelens klager i Christian II's håndfæstning, der i denne henseende er en sen, tendentiøs beretning. – Selv om forholdet mellem Christian II's landlov og bylov i kildekritisk henseende er interessant, er det dog ude af proportion at benytte to tættrykte sider på en diskussion heraf. Det hører ikke hjemme i et oversigtsværk som det foreliggende. – Afsnittet rummer en interessant og (naturligvis) yderst

kompetent diskussion af blodbadsforskningen og specielt begivenhedens juridiske aspekter. Denne diskussion har i den grad optaget Hørby, at han helt har forsømt at fortælle selve historien om Det stockholmske Blodbad. Vil man erfare den, må man slå op i f. eks. Politikens Danmarkshistorie. Dette understreger stærkt den grundlæggende svaghed i den valgte form: de alt for få faktiske oplysninger om det historiske forløb og den for optimistiske vurdering af læsernes forhåndsviden. – Der slutes af med en kort redegørelse for oprøret mod Christian II. Hørby følger her Mikael Venges tolkning, bortset fra, at han stærkere end hidtil understreger hertug Frederiks rolle og andel i oprøret. Hertugen var, siges det, »en velunderrettet og aktivt medlevende faktor i oprørsbevægelsen« (s. 259).

Hørby holder i fremstillingen, hvad han i indledningen havde lovet: at konfrontere nyere forskningsresultater med ældre syntetiske fremstillinger og på nogle punkter tage kildernes problematik op til ny vurdering. Det har han på fremragende vis gjort hele fremstillingen igennem. Derimod rummer den ingen ny syntese – hvad han da heller ikke havde stillet i udsigt. Der er meget få sammenfattende synspunkter og ingen lange linier. Hvad Hørby har skrevet er – for nu at sætte sagen på spidsen – i virkeligheden først og fremmest forskningens historie, langt mindre historien selv. De to sider lader sig naturligvis ikke adskille i en humanistisk disciplin som historie; men Hørbys prioritering af deres indbyrdes vægt er dog ganske enestående inden for genren. Til glæde – måske – for specialister, men til sorg for den almindelige læser.

Tiden 1523–1559 behandles af Mikael Venge, (s. 273–356) Hvad angår historiesyn – og i øvrigt også fremstillingsform – ligger han stort set på linie med Hørby. Det første fremgår alene af, at han indledningsvis karakteriserer regeringsskiftet 1523 som et »naturligt skel i Danmarks historie«. Dette udsagn implicerer, at vægten lægges på den politiske historie. Det eneste, der skete i 1523, var jo visse politiske og administrative forandringer. Selve fremstillingen bekræfter fuldt ud dette indtryk. – Bortset derfra er det naturligvis fuldstændig korrekt, når Venge bemærker, at begyndelsen af 1500-tallet generelt set indvarslede nye strømninger i det danske samfunds udvikling, »adelsvælden«, Kalmarunionens definitive forlis, Reformationen og Renaissance. De to sidstnævnte almen-europæiske strømninger nåede netop i 1500-tallets første halvdel det danske samfund med en styrke, der rakte til at ændre det fundamentalt. Det samme gælder den tredje almeneuropæiske påvirkning, Venge nævner: den såkaldte »prisrevolution«, der ligeledes på længere sigt medførte fundamentale transformationer i samfundsstrukturen og bidrog til den faktiske sprængning af standssamfundet – et forhold, der kom klart for dagen i løbet af 1600-tallet. Så langt kan man let være enig med Venge. Mere kniber det dog, når han som årsag til denne »prisrevolution« (s. 274) anfører den nu for længst forældede monetaristiske forklaring (at prisstigningerne skyldtes en forøget pengemængde som følge af ædelmetalimporten fra Spaniens amerikanske kolonier). Det er for længst påvist, at inflationen i væsentlig grad må forklares ved et øget befolkningspres og visse grundlæggende ændringer i transaktions- og investeringsmønstrene, hvilket i det mindste burde have været anført sammen med den monetaristiske forklaring.

Efter samme mønster som Hørby indleder Venge sin fremstilling med nogle generelle betragtninger over kildemateriale og forskningssituation. Med fuld ret understreges det, at 1500-tallets historie – set fra historikerens synspunkt – på grundlæggende måde adskiller sig fra tidligere tiders ved den langt større kilderigdom, der her giver historikeren forholdsvis sikker grund under fødderne. Det er naturligvis afgørende for såvel frihed i emnevalg som sikkerhed i konklusioner. Præcis og sikker er ligeledes den korte redegørelse for grundlæggende forskningssynspunkter op til vore dage. Det indledende afsnit afrundes med et kort signalement af det oldenburgske statssystem, og den egentlige frem-

stilling påbegyndes s. 287 med afsnittet om middelalderstatens opløsning 1523–1536. Fremstillingen bevæger sig fra Christian II's fald og Frederik I's magtovertagelse over Søren Norbys skånske oprør, de sociale uroligheder, kirkekampen, den københavnske herredag 1533 til Grevens Fejde og dens resultat: hertug Christians magtovertagelse og etableringen af det nye styre.

Afsnittet rummer en udmærket redegørelse for de sociale spændinger i det danske samfund, der foreløbig kulminerede i de jyske bondeopløb i 1527 og nåede et nyt højdepunkt under Grevefejden. Disse spændinger ses fuldt berettiget som et resultat af skatte- og møntpolitikken, trykket fra de kirkelige afgifter og fæstebøndernes usikre retsstilling. Men det må også her anses for en mangel, at den sociale uro her i landet ikke bare nødvendigt er sat i forbindelse med de samtidige store bondekrige i Tyskland. Undladelsen heraf giver det hele et lidt isoleret præg, der kunne være undgået ved en ganske kort inddragelse af den meget omfangsrige moderne tyske forskning på feltet. – Venges emnente kendskab til perioden fører ham til undertiden at udtrykke sig en smule indforstået. Således nævnes (s. 296) Daljunker-affæren uden nogen form for forklaring og uden litteraturhenvisning. De manøvrer, der i 1532 førte til Christian II's fængsling omtales blot som »et betænkeligt dobbeltspil«. Det havde nu været rart at høre, hvad dette gik ud på, lige som dets resultat, Christian II's fængsling, i det mindste burde have været nævnt. I forbindelse med skildringen af de vstdanske rådets valg af hertug Christian til dansk konge i juli 1534 bemærkes (s. 308), at dette skridt utvivlsomt må ses som en reaktion på den skånske og sjællandske adels underkastelse under grev Christoffer. Men samtidig understreges det, at Paludan-Müller benægtede en sådan sammenhæng mellem begivenhederne i Øst- og Vestdanmark af tidsmæssige årsager. Det burde i det mindste kort have været præciseret, hvilke overvejelser, der bringer Venge til det modsatte standpunkt.

Næste og sidste afsnit i Venges del af værket hedder Kongemagt og adelsvælde 1536–1559 og drejer sig om etableringen af Christian III's moderne stat på ruinerne af det forreformatoriske samfund. Det omfatter en indgående beskrivelse af den nye forfatning efter 1536, den nye central- og lensforvaltning, kirkeordningen og udenrigspolitikken. Det afrundes med en paragraf om Peder Oxes storhed, fald og fornyede storhed, uden at Venge dog når længere end forgængerne, Astrid Friis og Poul Colding, med forklaringen på Oxes omskiftelige skæbne.

En væsentlig del af afsnittet optages af en ganske indgående drøftelse af de forrige historikergenerationers intense diskussioner om, hvorvidt kongemagten eller adelen/rigsrådet gik sejrende ud af reformationstrøbet – om resultatet var adelsvælde eller en monarkisk stat (s. 320–22, 350–52). Venge når ikke til noget klart standpunkt for sit eget vedkommende, hvilket vel egentlig heller ikke kan undre i betragtning af debattørens vidt forskellige udgangspunkter. Dog underkender han andetsteds indirekte hele problemstillingen ved i forbindelse med omtalen af lensreformerne (s. 325) at bemærke: »Den modernisering og rationalisering, som administrationen under Christian III vitterligt gennemgik, tjente statsmagtens nok så meget som kongemagtens interesser«. – Det er just sagen: Hvad der skete i årtierne efter 1536 var netop, at statsmagten ekspanderede – man behøver blot at læse frem Gamraths og Ladewig Petersens del af nærværende bind for at få dette bekræftet af moderne forskningsresultater – statsmagten sprængte de middelalderlige rammer for en kongemagt, der levede af sit eget, dækkede sit stigende finansieringsbehov gennem en maksimering af lensindtægterne og hyppigere udskrivning af ekstraordinære skatter og greb samtidig ind på flere og flere områder af samfundslivet – kirke, undervisning, fattighjælp, retspleje, forsvar osv. Statsmagten blev m.a.o. i stigende grad det nye samfunds centralnervesystem. Den forfatningsmæssige baggrund for denne ekspansive udvikling af statsmagten var det nye suverænitetsbegreb, der blev resultatet

af de vigtige herredagsforhandlinger 1536: den delte suveræniteten. Suveræniteten lå derfor hos den statsretlige fiktion, der kaldtes Danmarks kronc, repræsenteret dels af kongemagten, dels af rigsrådet – og ikke som tidligere enten hos kongen eller hos rigsrådet. Derigennem skabtes det permanente, overpersonlige suverænitetsbegreb, der har sit modstykke i eksempelvis den samtidige engelske udvikling af begrebet »King-in-Parliament« som det suverænitetsbærende element og den af konge og parlament i forening vedtagne *Statute* som vigtigste instrument. I denne frigørelse af suverænitetsbegrebet fra en enkelt person eller institution ligger efter min opfattelse en vigtig nøgle til forståelse af den statsretlige og forvaltningsmæssige udvikling efter 1536. Eftersom det nye suverænitetsbegreb accepteredes af alle involverede parter, forekommer det mindre hensigtsmæssigt fortsat at bruge plads og kræfter på en indgående diskussion af, om det var kongen eller rigsrådet, der gik af med sejren efter 1536. Hvad der sejrede, var en ny statsret og et nyt suverænitetsbegreb, som alle parter indrettede sig efter og underordnede sig. Den af Venge gennemførte redegørelse for debatten har derfor hovedsageligt blot historiografisk interesse.

Venge ville givet have opnået større klarhed i fremstillingen af efterreformationstiden, om han mere konsekvent som organiserende princip havde benyttet den netop skitserede udvikling. Derved ville han måske også have undgået, at redegørelsen for lensreformen i for høj grad er præget af modstillingen kongemagt-aristokrati og i stedet mere konsekvent set den som en logisk følge af den nye, ekspansionistiske statsmagt. Den manglende konsekvens har også medført, at han ikke får den vigtige lensforordning af 1557 fuldstændig klart belyst. Han nævner (s. 324) som vigtige hensyn bag dens udstedelse fiskale grunde (indtægtsmaksimering) og humane hensyn (beskyttelse af bønderne). Det er givet også en korrekt, men blot ikke fuldt dækkende beskrivelse af motiverne bag forordningen. Der er nemlig yderligere to bestræbelser, der i sammenhæng med ovenstående fortjener opmærksomhed: 1) bestræbelsen på at øge statsmagtens kontrol med alle sider af lensmandens virksomhed ved dennes forøgede indberetningspligt og tvungne regnskabsaflæggelse. Her ses altså statsmagtens stræben efter at ændre lensmandens status fra en selvstændig territorial magtfaktor til en lokal administrator under centralmagtens overopsyn. 2) I samme retning peger forordningens bestemmelse om, at lensmandens fogeder på regnskabs- og afgiftslenene skal aflægge embedsed ikke blot til lensmanden, men også til kronen. Dette involverer et loyalitetsbånd direkte mellem fogederne og statsmagten, uden om lensmanden. – Her ser man vist for første gang i dansk lovgivning et konkret udtryk for den proces, som Rolf Fladby på norsk grund har karakteriseret i titlen på sin disputats, »Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged«. Bestemmelsen er således et konkret udtryk for, at statsmagten bevidst søgte at svække lensmandens position ved at øge kontrol og indseende med det administrative niveau under ham. Bestræbelsen understreges yderligere af forordningens gentagne indskærpelser til undersåtterne om at indberette eventuelle overgreb direkte til centralforvaltningen. Dette sidste er af flere historikere blevet udlagt som forordningens humane intention; men det er kun til en vis grad rigtigt. Forholdet er nok snarere det, at »bondevenligheden« er en nødvendig følgevirkning af den primære bestræbelse: at øge statsmagtens kontrol med alle sider af og alle niveauer i lensadministrationen. Således tolket, og frigjort fra den gamle diskussion om kongemagt kontra adelsvælde, bliver lensforordningen et konsekvent udtryk for den ekspanderende statsmagts virksomhed, hvilket må være en nødvendig tilføjelse til Venges fremstilling.

En sidste indvending mod fremstillingen skal – som ved Hørby – være den næsten helt manglende omtale af en så vigtig side af den nye statsmagts virksomhed som forsvaret. Derpå ofres i alt 11 linier (s. 329), hvilket må siges at være beskedent i betragtning af den omfattende omstøbningsproces, netop denne side af samfundslivet gennemløb

i 1500-tallet. – Endelig virker det ærlig talt en lille smule impertinent at betegne Knud Fabricius som »vistnok en kende naiv« (s. 351) i modsætning til de mere »subtile« Erik Arup og Astrid Friis.

Venges afsnit udmærker sig ved korthed i fremstilling og elegance i form. Det udgør en udmærket introduktion til periodens talrige forsknings- og fortolkningsproblemer med nyttige og velkommenterede litteraturhenvisninger, selv om han efter min opfattelse i for høj grad er bundet af forrige generationers problemstillinger, og selv om der på enkelte områder savnes reference til analog international forskning.

Tiden 1559–1648 behandles af Helge Gamrath og Erling Ladewig Petersen i fællesskab. Dog har de to forfattere delt arbejdet imellem sig således, at Ladewig Petersen har forfattet de økonomisk- og socialhistoriske afsnit, mens Gamrath dækker resten. Det vil i hovedsagen sige de politiske, forfatnings- og forvaltningsmæssige dele af historien. Det hele er sluttelig – som det anføres s. 360 – koordineret og ajourført af Ladewig Petersen. Dette afsnit er nok bindets mest interessante, ikke mindst fordi det – i modsætning til de foregående – rummer en helhedsfortolkning af den behandlede periode.

Til forskel fra de forudgående afsnit opretholdes der i denne del af bindet et temmelig klart skel mellem fremstilling og forskningsdiskussion, således at den sidste er henlagt udelukkende til de enkelte hovedafsnit knyttede litteraturoversigter. Der er dog ikke tale om en fremstilling af Danmarkshistorien i gængs forstand – som vi f. eks. kender den fra Danmarks Riges Historie eller Politikens Danmarkshistorie. Hovedvægten ligger klart på analyse og tolkning af samfundsstrukturene og disses forandringer i periodens løb, samt på analyse og tolkning af funktioner (samfundsgruppers, institutioners og forvaltningsorganers) i disse skiftende strukturer. Det teoretiske forbillede er den franske Annales-skole.

Fremstillingen indledes – naturligt nok – med en introduktion (§§ 111–114), hvori der kastes et kort blik tilbage over Christian III's regeringstid (§ 111) og opridses, hvad man kunne kalde fremstillingens bærende teser, der kort kan opsummeres med nogle få nøgleord: stændersamfundets opløsning, fra domænestat til skattestat og modsætningsforholdet til Sverige (§ 112). Endelig rummer introduktionen en kort karakteristisk af periodens kildemateriale og en ganske kort redegørelse for tidligere helhedssyn på perioden (§ 113). Den afsluttes med en fyldig litteraturoversigt.

Året 1625 udpeges allerede i introduktionen som et passende skel i periodens historie, fordi det var i tiden derefter, »de nye udviklingstendenser fik deres afgørende gennemslagskraft« (s. 364). Fremstillingen er disponeret i overensstemmelse dermed. Grundlaget lægges med en økonomisk-politisk status omkring 1560 (Samfund og stat ved 1560), omfattende §§ 115–121. Derpå følger en dynamisk anlagt skildring af den økonomisk-sociale udvikling op til 1625 og af det politisk-administrative forløb op til 1629 (§§ 122–144), fordelt på tre kapitler, der benævnes »Økonomisk og social udvikling 1560–1625«, »Syvårskrig og efterkrigstid indtil 1596« og »Det konstitutionelle monarkis nedbrydning 1596–1629«. Tilstands- og udviklingsbeskrivelsen efter 1625 gennemføres i to kapitler, »Stændersamfundets opbrud og skattestaten 1629–45« (om økonomisk-sociale forhold) og »Magtbalancernes ændring 1629–48« (om politisk-administrative forhold) omfattende §§ 145–55. Det hele afrundes med et kapitel, »Danmarks situation ved midten af 1600-tallet«, hvori der – som pendant til statusopgørelsen omkring 1560 – foretages en opgørelse af tilstandene i landet i tiden omkring Christian IV's død (§§ 156–160). Fremstillingen er, som det fremgår af dette korte signalement, opbygget således, at statisk prægede tilstandsbeskrivelser afløses af dynamisk opbyggede redegørelser for udviklingsforløb. Der veksles ligeledes mellem afsnit med økonomisk-sociale indhold og afsnit af politisk-administrativ karakter. Omfangsmæssigt er vægtningen mellem de to typer af afsnit vist

nogenlunde fifty-fifty, mens der ligger en prioritering og et historiesyn bag det forhold, at afsnit af førstnævnte type altid kommer forud for afsnit af sidstnævnte. Dette skal senere kommenteres nærmere.

Af hensyn til den følgende diskussion er det nødvendigt kort at opridsse fremstillingens hovedkonturer. Som udgangspunkt påpeges det, at det danske samfund omkring 1560 dybest set var et harmonisk samfund, præget af god overensstemmelse mellem produktionssystem, socialstruktur og privilegimønster. Den danske produktion var ensidigt agrar, og den væsentligste del af landbrugsvareproduktionen fandt sted på den privilegerede adels godser. Svarende hertil var det danske privilegiesamfund indrettet, så det grupperede sig omkring og fremmede dette produktionssystem (kodificeret i recessen af 1558). Adelsprivilegierne var rettet imod at sikre standens eksklusive kontrol over produktionsfaktorerne jord og kapital. Borgerstandens privilegier sikrede, at denne stand kunne varetage omsætningen af produktionen. Restgruppen, bøndernes rolle bestod i at levere den tredje for produktionen nødvendige faktor, arbejdet. Dette sikredes dels gennem adelsprivilegierne, dels gennem et retssystem, der ikke forbiså den jordejende adels interesser. Statens eller »den offentlige sektors« rolle var først og fremmest at legitimere systemet og sikre dets opretholdelse. Harmonien i systemet blev ikke mindre af, at den sociale struktur faldt temmelig nøje sammen med stands- og privilegiestrukturen. Til denne økonomisk-sociale harmoni svarede, at landet i udgangssituationen var præget af relativ retslig, administrativ og politisk stabilitet. – I resten af fremstillingen beskrives det derefter, hvorledes denne harmoniske samfundsstruktur under indflydelse af forskellige påvirkninger efterhånden gik i opløsning og måtte vige for et samfund, præget af stigende modsætning mellem dets formelle opbygning – som udtrykt i privilegier og lovgivning – og de faktisk rådende produktionsmæssige, økonomiske og sociale realiteter.

Den konjunkturelle baggrund for udviklingen fra harmoni til disharmoni udvikles i § 122 (s. 403-07), hvor der peges på destabiliserende faktorer som »prisrevolutionen«, befolkningsvæksten med deraf flydende subsistenskriser, industrialiseringen af Nederlandene og det ændrede internationale handelsmønster, der i langt højere grad end tidligere gjorde den danske økonomi til en integreret del af – og dermed mere følsom over for – den almindelige europæiske økonomiske udvikling. Derved udsattes dansk økonomi for en serie dybtgående påvirkninger via de talrige kriser, der i 1580'erne hærgede den nederlandske økonomi – påvirkninger, som den danske regering gennem lovgivning søgte at modvirke uden samtidig at forsøge en egentlig tilpasning til de ændrede konjunkturer.

Dette er baggrunden for en dybtgående økonomisk og social differentieringsproces, hvis hovedlinier beskrives i de følgende paragraffer. For at holde produktionsapparatet intakt og med henblik på omlægning af produktionen til den mere givtige, men også mere kapitalkrævende øksneproduktion greb de adelige godsejere til at låne kapital hos kongen, hos borgere, i hertugdømmerne og hos hinanden for med denne fremmedkapital at finansiere de dårligere tider. Dette begunstigede de i udgangssituationen mest kapitalstærke medlemmer af samtlige standsgrupper, og dermed står vi ved hovedårsagen til den kraftige differentieringsproces, der i årene op til 1625 medførte en tydelig økonomisk og social lagdeling af såvel adels- som borgerstand – en lagdeling, der også gik på tværs af de gamle standsgrænser. Det dynamisk anlagte afsnit, dækkende tiden 1560-1625 beskriver og begrunder m. a. o. det danske samfunds forvandling fra et funktionelt opbygget standssamfund til et samfund opdelt efter sociale og økonomiske skillelinier.

Samtidig påvises, at krongodsindtægterne selv under såkaldt normale omstændigheder kun kunne dække ca. 50 % af statens udgiftsbehov, mens resten måtte finansieres med direkte og indirekte skatter og afgifter. Skattestaten lurede således allerede omkring 1600 lige om hjørnet. Den stærkt udgiftskrævende statslige erhvervs politik i årene op til 1625

og ikke mindst det kostbare engagement i Trediveårskrigen gjorde skattefinansieringen til et helt nødvendigt og stadig mere dominerende element i statshusholdningen. Skattestaten var m. a. o. allerede før 1625 – trods et betydeligt overskud i kongens og rigets kasser – godt på vej, med alle de finanssociologiske og politiske konsekvenser, der flød deraf. Herunder ikke mindst den undergravende effekt dette havde for stabiliteten i et stændersystem, hvis principielle forudsætning var domænestatens tilstrækkelighed.

Skønt grundtonen i beskrivelsen af tiden 1560–1625 er relativ stabilitet og soliditet på det økonomiske og politiske felt, spores der stærke overtoner, der fortæller, at denne stabilitet kun var tilsyneladende, og at det danske samfund levede på lånt tid, inficeret som det var af den sociale og økonomiske differentieringsproces og skattestatens vækst. Disse faktorer virkede aktivt i det danske samfund i adskillige årtier inden 1625; men først den kostbare deltagelse i Trediveårskrigen aktualiserede for alvor deres virkninger. Herom handler den dynamiske fremstillings anden del.

Med god ret har forfatterne valgt 1625 – for den politiske dels vedkommende snarere 1629 – som vendepunkt. Den danske deltagelse i Trediveårskrigen var et afgørende skel ikke blot i Christian IV's regering, men i hele Danmarks historie. Kongens nederlag blotlagde og understregede svagheden i den danske udenrigs- og sikkerhedspolitiske stilling, specielt over for Gustav Adolfs Sverige. Det betød også et prestigetab for kongen personligt, som han aldrig helt overvandt, og det svækkede hans position over for rigsrådet, ikke blot økonomisk, men også politisk. Før krigen befandt kongen sig i en kreditorposition over for adskillige af sine indflydelsesrige undersåtter; efter krigen var forholdet det omvendte, hvilket naturligvis også betød en svækkelse af kongens politiske styrke. For landet seom helhed var krigen ikke mindst en økonomisk katastrofe, og netop dette bragte virkningerne af de forudgående årtiers latente ustabilitet op til overfladen. Disse virkninger analyseres og beskrives i §§ 145–54.

Meget kort opsummeret opridses udviklingen 1625–48 som følger: Den som følge af krigen stærkt svækkede statsfinansielle situation, kombineret med et stærkt stigende udgiftsbehov til forsvarsforanstaltninger m. v. gjorde det i voksende grad nødvendigt at gribe til udskrivning af ekstraordinære skatter – der således efterhånden blev temmelig ordinære. Resultatet var skattestaten, der nu for alvor afløste det gamle domænestatsprincip. Dette rejste hidtil usete krav om kontrol og indseende med administrationen, hvilket igen resulterede i en kraftig centralisering af og vækst i statsmagten. Denne udvikling gav stof til nye, hårde konfrontationer mellem forfatningens to hovedkomponenter, konge og rigsråd, der hver for sig søgte at sikre sig kontrol over de afgørende led i det nye bureaukrati. Kongen var i denne strid svækket efter Kejserkrigen, mens rigsrådet til gengæld befandt sig i det delikate dilemma, at prisen for en forfatningsmæssig tilpasning til skattestaten ville være opgivelse af rigsrådsstyret, der så udpræget var gearret til domænestatens vilkår og behov. Derfor var rigsrådet nærmest pisket til at fastholde hele den gamle, forældede forvaltningsform i alle dens led og dele, mens selve udviklingen så at sige arbejdede for den temporært svækkede kongemagt. Denne i mange henseender temmelig umulige situation er forklaringen på, at magtkampen ikke i Christian IV's tid kunne bringes til nogen klar afgørelse, men endte i et dødvande.

Også på anden vis indvarslede skattestatens komme kriser og indbyrdes splid stænderne imellem, og specielt mellem adelen og de øvrige stænder. Under det stærkt stigende skattetryk, der først og fremmest ramte de ufri stænder, blev det stadig vanskeligere for adelen at legitimere sin skattefrihed og de øvrige privilegier over for omverdenen, og den kom under voksende kritik fra de øvrige stænder. Samtidig så man de politiske følger af den sociale differentieringsproces inden for adelen ved skabelsen af landkommisærinstitutionen 1638, hvorigennem den menige adel sikrede sig et vist mål af indflydelse på

de indkrævede skattemidlers anvendelse. Endelig bevirkede det stærkt opskruede skatte-tryk, der især ramte bondebefolkningen, en tiltagende forarmelse og fornedrelse af denne befolkningsgruppe. Det medførte tillige en række utilsigtede strukturændringer i det agrare produktionsapparat.

Med skattestatens vækst som bærende tema er den dystre grundtone i denne del af fremstillingen *krise* på snart sagt alle samfundsområder: forfatningsmæssigt, i forvaltningen, politisk, socialt og økonomisk. Eneste lysere indslag – omend på en dystre baggrund – er et afsnit om den adelige storgodsejers relativt gode muligheder for under Trediveårs-krigens unormale handels- og prisforhold at skabe sig betydelige spekulationsgevinster i korn og øksne – men også dette hørte op ved 1640'ernes midte.

Fremstillingen afsluttes med en forbilledlig klar og kortfattet status over det danske samfund ved 1600-tallets midte (§§ 156–59). Heri påpeges de allerede nævnte grundlæggende skavanker og modsigelser i det politiske system, den voksende afstand mellem dettes muligheder på den ene side og den bureaukratiske skattestats krav på den anden samt de stadig uløste konflikter af forskellige art mellem samfundsgrupperne. Ligeledes tegnes et mørkt billede af den tiltagende forarmelse, der ramte hele det danske samfund som følge af ugunstige konjunkturer, krigenes ødelæggelser, det stigende skattetryk og et utidssvarende produktionsapparat og privilegiesystem. Endelig afrundes det hele med en kort, noget reserveret portrætskitse af Christian IV og hans kongegerning. – Således slutter da denne del af bindet langt fra udgangspunktet. Det begyndte i 1560 i en tilstand af relativ harmoni og velstand. Det ender i 1648 i dyb disharmoni, fremskreden forarmelse og forfald. Klart og velstruktureret, men temmelig deprimerende!

Flere karakteristika springer umiddelbart i øjnene ved denne fremstilling. Det første er måske nok den analyserende og dokumenterende form, der lægges til grund for den syntetiserende fremstilling. Kendsgemingerne etableres omhyggeligt ved hjælp af tabel-lariske opstillinger, analyser af enkelt-situationer o.s.v. Derved får læseren mulighed for at kigge forfatterne i kortene og efterprøve deres argumentation i selve fremstillingen. Dernæst glimrer fremstillingen ved en påfaldende fattigdom på navne: det er meget vel muligt at læse flere sider i træk uden at møde et eneste personnavn. Det er i så henseende en temmelig anonym fremstilling af periodens historie, der her foreligger. Fremstillingen udmærker sig videre ved, at aspekter som åndsliv og især dagligliv næsten lades ubehandlet, ligesom de mere ydmyge lag i befolkningen, f. eks. bønderne stort set kun optræder som produktionsfaktorer og skatteydere. Der er i udpræget grad tale om en Danmarkshistorie set fra oven. Disse karakteristika kan alle føres tilbage til forfatternes historiesyn og virkelighedsopfattelse.

Et passende udgangspunkt for en karakteristik heraf kan måske være påpegning af de fire dynamiske faktorer, der binder fremstillingen sammen til en helhed og giver den sammenhæng. Det drejer sig om 1) privilegie-/standssystemets reelle – omend ikke formelle – forandring til et socialt differentieret samfundssystem, 2) domænestatens sammenbrud til fordel for skattestaten, og i sammenhæng hermed 3) statsmagts vækst, der igen danner baggrund for 4) det politiske/administrative systems reelle – omend ikke formelle – sammenbrud. Disse fire faktorer karakteriserer efter forfatternes opfattelse dynamikken i det danske samfunds udvikling fra 1560 til 1648. – Men hvad var det så, der skabte denne dynamik? Hvad var drivkræfterne? Eller m. a. o., hvorledes er forfatter-nes historiesyn og virkelighedsopfattelse? – Man kan i fremstillingen erkende to sæt ræsonnementer bag de fire faktorer – to sæt, der, skønt de er temmelig forskellige, har det tilfælles, at de som udgangspunkter har fænomener, der ligger uden for menneskelig kontrol – eller i det mindste uden for det danske samfunds kontrol. Det ene sæt anvendes

især i de økonomisk-sociale afsnit og tager som udgangspunkt ude fra kommende økonomiske konjunkturer (prisrevolution, ændrede handelsmønstre osv.) og befolkningsmæssige forandringer, der således placeres som de egentlige drivkræfter. Konjunktursvingningerne og det stigende befolkningspres hidførte nogle ændringer i det danske samfunds økonomiske forudsætninger og ligevægtstilstande (cfr. f. eks. kriserne i 1580'erne og 1620'erne), hvilket igen førte til forandringer i de økonomiske og sociale mønstre inden for de enkelte stændergrupper og stænderne imellem (»den sociale differentieringsproces«). Disse forandringer betød de facto nedbrydning af de privilegiesystemer, der var selve forfatningens forudsætning, hvorfor resultatet blev forfatningsmæssig krise og tendenser i retning af en ny politisk balance i overensstemmelse med den nye økonomisk-sociale virkelighed. – Denne argumentationskæde, der her er gengivet i stærkt forenklet form, antyder hos forf. en opfattelse af udviklingen i Danmark 1560–1648 som et resultat af nogle ude fra kommende faktorer. Disse stod det ikke i det danske samfunds magt at ændre; man kunne blot reagere på dem og forsøge at tilpasse sig.

Denne argumentationskæde krydses imidlertid af en anden, hvis udgangspunkt nærmest er de udenrigs- og sikkerhedspolitiske vilkår. Den sigter især imod en forklaring på skattestatens fremtrængen på domænestatens bekostning og på statsmagtens vækst. Den finder specielt anvendelse på periodens sidste halvdel. I stærkt forenklet form ser den således ud: Den tilspidsede sikkerhedspolitiske situation, specielt under og efter Kejserkrigen, medførte et øget behov for forsvarsmæssige foranstaltninger (både levende og fast værn), hvilket førte til øgede statslige udgifter, der kun kunne dækkes ved øget skatteudskrivning. Dette indebar i sig selv skattestaten og betød samtidig en ekspansion af den offentlige sektor, eller statsmagtens vækst, med dertil hørende centralisering af forvaltnings- og kontrolinstitutionerne. Dette medførte en dybtgående krise i forhold til rigsrådsforfatningen med tilhørende forvaltningsinstitutioner, der var indrettet på domænestatens krav og behov, men ikke magtede skattestatens. Resultatet var derfor den gamle ordens reelle – men endnu ikke formelle – sammenbrud i 1640'erne. – Med et lidt andet udgangspunkt fører denne argumentationskæde således til præcis samme resultat som den første: den giver endnu en forklaring på den gamle ordens reelle sammenbrud i 1640'erne. Den har videre det til fælles med den første, at dens første led, den igangsatte faktor, var dikteret udefra – af forhold uden for de danske politikeres kontrol. Den danske udvikling blev i hovedsagen reaktioner herpå. Det bør dog understreges, at de to argumentationskæder ikke i fremstillingen er så skarpt adskilte, som denne udredning kunne lade formode. Tværtimod er de vævet nøje sammen og krydser ustandseligt hinanden. Men tilsammen tegner de en opfattelse af Danmarks historie i Frederik II's og Christian IV's tid, der er karakteriseret ved, at det danske samfund i denne periode havde meget få frihedsgrader, og udviklede sig som det gjorde under nødvendighedens hårde lov. Det er klart, at en fremstilling, der i den grad lægger vægten på at forklare det danske samfunds strukturelle tilpasning – eller tilpasningsforsøg – til disse overpersonlige, udefra kommende vilkår, må lægge afgørende vægt dels på økonomi og sociale forhold, dels på strukturanalysen. I dette må vi formentlig søge forklaringen på de før fremhævede karakteristika ved fremstillingen: den klare opprioritering af økonomi og sociale forhold, synsvinklen »fra oven«, de få optrædende personer, den ringe vægt på åndsliv og dagligliv. Især de sidstnævnte forhold finder klart nok ingen plads i en analyse inden for de her afstukne rammer.

Fremstillingens afgørende styrke ligger i dens indre sammenhæng, i den konsistente argumentation og i dens bevidst syntetiserende karakter, der placerer den som et brugeligt alternativ til ældre tiders helhedsopfattelse – noget, man måtte savne i bindets to

foregående afsnit. Disse egenskaber udelukker dog ikke, at fremstillingen kan diskuteres. Det mener jeg, den kan på flere punkter, hvilket jeg kort skal markere, idet jeg stadig holder mig til helhedssynspunkterne.

Den mest indlysende svaghed i fremstillingen er nok den ensidige koncentration om struktur- og funktionsanalyser, der – sammenholdt med det deterministiske islæt i forklaringerne på udviklingen – tilfører den et overdrevent skær af uundgåelighed: man kan næsten ikke forestille sig, at udviklingen på de givne præmisser kunne forme sig anderledes. På en måde kunne den her gennemførte analyse såmænd godt minde om en analyse af en kemisk proces, der sættes i gang ved bestemte ydre påvirkninger og forløber efter et ganske bestemt mønster, dikteret af naturlovene. Dette er naturligvis en groft hårtrukken sammenligning, der ikke yder forfatterne retfærdighed; men den understreger alligevel det forhold, at de ved valg af emnefelter og forklaringsmodeller efter min opfattelse kommer til at undervurdere frihedsgraderne i udviklingen og overvurdere lovbundetheden. Dette viser sig bl. a. i den ringe vægt, der tillægges politiske overvejelser og forløb – et aspekt der netop ville have understreget de menneskelige valgmuligheder i de givne situationer.

Skønt det i fremstillingen stærkt betonedede skattestatsaspekt uden for enhver tvivl har meget for sig som dynamisk forklaringselement, er det dog også svært at frigøre sig for en fornemmelse – og mere kan det på nuværende stadium ikke blive – af, at det tillægges rigelig vægt. For det første burde det måske tydeligere have været understreget, at der også var en anden side af statsmagtens vækst, nemlig dens overtagelse af det militære magtmonopol fra adelsstanden. Dette fandt imidlertid sted adskillige årtier, inden skattestaten holdt sit indtog, og har sin rod et ganske andet sted i forklaringsmønstret, nemlig i en våbenteknologisk udvikling. Den i øvrigt uomtvistede vækst i den statslige magtsfære er derfor mere facetteret og har flere forklaringer, end denne fremstilling kunne lade formode. For det andet synes det i stigende grad tvivlsomt, hvorvidt et væsentligt led i forfatternes argumentationskæde fra skattestat til forfatningskrise, nemlig den gamle centralforvaltnings sammenbrud i 1640'erne, i alle måder er holdbart. Forfatterne har på dette punkt overtaget Knud Fabricius' opfattelse, der vistnok grundede sig på den ikke ganske uhildede Niels Slanges karakteristik og byggede på en undersøgelse af et relativt betydningsløst led i den administrative procedure, nemlig kopibogsføringen. En igangværende specialeundersøgelse af ekspeditionstider for et bredt udsnit af kancelliekspeditioner, der må antages at give et bedre mål for den administrative effektivitet, tyder imidlertid på, at der trods den større sagsmængde ikke skete større ændringer i forvaltningens effektivitet i perioden. Dette kunne mane til en vis forsigtighed med hensyn til en alt for direkte sammenkobling af skattestatens vækst og de forfatningsmæssige krisetegn i 1640'erne.

Der er m. a. o. flere forhold, der nok kunne begrunde en vis reservation over for fremstillingens stærke betoning af skattestatens rolle i udviklingen. Man bør således nok tage sig i agt for ikke at få dette fænomen, hvis eksistens ganske vist er hævet over enhver tvivl, placeret som en ny, tidsbestemt universalforklaring på statsomvæltningen i 1660, således som vi i tidligere historikergenerationer så f. eks. degenerationsteorien benyttet. Dette har givetvis heller ikke været forfatternes mening, for i følge hele deres angrebsvinkel og virkelighedsopfattelse må 1660-problematikken betragtes som et sekundært overfladefænomen, hvilket jo også markeres ved, at fremstillingens epokeår netop ikke er 1660, men 1648. Men fremstillingens argumentation kunne nok indbyde andre til at benytte skattestats-tesen på en sådan måde, og i så henseende er dens bærekraft endnu ikke tilstrækkelig afklaret.

Fremstillingen udmærker sig i øvrigt ved bevidst og indsigtfuldt at inddrage uden-

landske forhold og international forskning i det omfang, det er nødvendigt for forståelsen. Den betegner derved et væsentligt fremskridt i forhold til tidligere. Den er formet i et sobert, men for begyndere i faget måske ikke altid lige let tilgængeligt sprog, der også tynges noget af mange talangivelser – der er, som nævnt, langt flere tal i fremstillingen, end der er personnavne. Det vedføjede tabelmateriale er i de fleste tilfælde godt og illustrativt, hvilket dog ikke skal afholde mig fra at påpege et par mulige fejl deri. Den første vedrører tabel 1 (s. 415), hvor en sammentælling af de sidste tre procent-kolonner under 1628/29 ikke som ventet giver 100 %, men kun 98 %. Det er ligeledes påfaldende, at beløbsstørrelserne for told og accise i tabel 3 (s. 419) er identiske for 1602 og 1608 59.030 dlr.). Er det mon blot et sammentræk, eller er et af tallene ukorrekt? Endelig ville pointen i tabel 2 (s. 418) – at behæftelsen for pantesummerne i lenene var mindre tyngende i Christian IV's tid end i Christian III's – være kommet noget tydeligere frem, om tabellen var blevet udvidet med en kolonne, der viste indestående pantesum pr. herred. Af denne ville det være fremgået, at mens Christian III i 1559 kun kunne opnå 1.140 dlr. i lån mod sikkerhed i et herred, kunne Christian IV låne ikke mindre end 13.000 dlr. mod samme sikkerhed.

Gamrath og Ladewig Petersen har givet os en sober, indsigtfuld og på mange punkter inspirerende fremstilling af tiden 1560–1648. De har oven i købet også præsteret en ny, samlet fortolkning af perioden – en fortolkning, der på fremragende vis samler de seneste årtiers forskningsresultater til et tiltrængt helhedssyn. Man kan – som oven for markeret – mene, at deres fortolkning har slagside i retning af det deterministiske, og at deres syn på den menneskelige valgfrihed er for pessimistisk. Man kan også mene, at de er tilbøjelige til at tillægge et enkelt moment, skattestaten, overdreven betydning. Men den således markerede uenighed er netop samtidig et udtryk for, at de har præsteret en fremstilling og en tolkning, som det er muligt at forholde sig til. Samtidig gør deres redelige og grundige argumentation det muligt at kigge dem over skulderen i alle arbejdsfaser. Disse kvaliteter gør, at afsnittet er særdeles velegnet som grundlag for universitetsundervisningen af især lidt ældre studerende.

Det nye bind af Gyldendals Danmarkshistorie er – som fremgået af ovenstående – et mangfoldigt foretagende, ikke blot indholdsmæssigt, men tillige hvad angår form og indfaldsvinkler. Det spænder i så henseende vidt: fra Hørby's indsigtsfulde prøvning af den moderne forsknings resultater på de ældre synteser til Gamrath's og Ladewig Petersen's i mange henseender vellykkede forsøg på at forme en ny helhedsopfattelse med baggrund i den moderne forsknings resultater. Denne mangfoldighed har sin uomtvistelige charme: læseren bliver ustandselig mindet om de mange opfattelser, der trives side om side i vore dages danske historikerverden, og får her en enestående chance for at holde disse op mod hinanden. Samtidig bereder den jo læseren nogle overraskelser, hvorved hans interesse med passende mellemrum fornyes. Mangfoldigheden har dog også sine ulemper: den samlede fremstilling bliver urolig; der forekommer unødvendige gentagelser og indre modsigelser, lige som behandlingen af de enkelte tidsafsnit får en noget ujævn behandling, afhængig af den enkelte forfatters indfaldsvinkel og præferencer. Dog tør man vist roligt slå fast, at værkets redaktion ville have stillet sig en umulig opgave, om den havde forsøgt at tvinge de enkelte forfattere ind i et ganske bestemt spor. Fornuftigvis har redaktionen derfor valgt den lettere – og måske også eneste fremkommelige – vej, at give forfatterne næsten frie tøjler ved udformningen af deres bidrag. Det forudseelige resultat er blevet denne i sin art glimrende – men mest tilbageskuende – status over dansk historisk forskning i dette århundrede. En status, der samtidig er en art monument over resultaterne af den radikale historikertradition. For et enkelt bidrags vedkommende – Gamrath's og Ladewig Petersen's – er der samtidig helhedssynspunkter, der peger frem

mod den nye syntese af hele Danmarkshistorien, der ikke rigtig lykkedes i denne omgang.

Fremstillingens ofte indforståede karakter og de mange avancerede tekniske og teoretiske diskussioner, der også præger værket, vil effektivt forebygge, at værket nogen sinde bliver folkeejede. Men netop disse forhold, samt den omstændighed at værket er så rigeligt udstyret med litteraturhenvisninger og forskningsdiskussion, bevirker samtidig, at man har skabt et fremragende hjælpemiddel i universitetsundervisningen. Anvendt sammen med en af de gængse Danmarkshistorier, hvori man kan erfare om historiens forløb, vil denne status over Danmarks forskningshistorie give et glimrende grundlag for den i universitetsundervisningen så vigtige problematisering af såvel forskningsproces som forskningsresultater.

Den nye Danmarkshistorie repræsenterer antageligvis det længste, man uden at henfalde i formålsløs selvbeskuelse kan gå i retning af at koncentrere et stort, samlet værk om selve forskningsprocessen. Det næste må være en bevidst og velovervejede syntese på grundlag af de mange enkeltresultater, som den flittige forskningsvirksomhed i vort århundrede har frembragt, og som på så fremragende vis er diskuteret i dette værk. Der er heldigvis allerede i nærværende bind tydelige tegn på, at en sådan syntese faktisk er under udvikling.

Knud J. V. Jespersen

Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800. København, Den danske historiske Forening, 1978. 480 s. 92 kr.

Dansk landbohistories førstemand har i sit otium skrevet dette store værk og hermed på harmonisk måde afrundet et betydeligt og usædvanligt homogent videnskabeligt forfatter-skab inden for dansk landbohistorie. Fridlev Skrubbeltrangs stofmættede bog, der dels rummer en almindelig oversigt på grundlag af hans egen og af andres forskning i det danske landbosamfunds forhold gennem 300 år og dels de originale resultater af forfatterens omfattende fæstestudier siden 1950'erne, afspejler en livslang koncentreret forskerflid og et sikkert overblik over meget komplekse samfundsforhold. Fridlev Skrubbeltrangs banebrydende indsats, her som andetsteds, er nuanceringen af det hidtidige billede af det danske landbosamfund. Det er ikke med urette, at han »med ydmyg selvbevidsthed«, for at bruge hans egen karakteristik af C. D. Reventlow (s. 312), fremhæver, at fremstillingen »bygger på et bredere grundlag med udnyttelse af mere statistisk materiale, end tidligere skildringer har inddraget« (forordet), og derfor »skulle . . . give et mere nuanceret samfunds billede« (s. 431): Til denne meget præcise karakteristik bør føjes, at det er forfatteren selv, der med en utrolig flid og målbevidsthed har arbejdet sig gennem bjerge af utrykt kildemateriale, i særdeleshed hundredevis af fæsteprotokoller med vel en snes tusinde fæstebreve fra ca. 70 udvalgte godser over hele landet, og heraf udtaget og derpå bearbejdet det statistiske materiale, han omtaler. Uden hjælp af EDB, forstår sig.

Ved samlet at fremlægge essensen af sin store viden om det danske landbosamfund 1500–1800 – ydergrænserne skal ikke tages alt for bogstaveligt – med tyngdepunkt i periodens 2. halvdel og ved at fremlægge sine synspunkter på en række væsentlige kildekritiske og metodiske problemer i det landbohistoriske kildemateriale har forfatteren givet den kommende landbohistoriske forskning et godt udgangspunkt for nye landvindinger. Han erkender selv (s. 440), vel med tanke både på sin egen indsats og på den landbohistoriske forskning i sin helhed, at »udforskningen . . . på en række områder ikke (er) dybtgående nok,« men tilføjer, at der nu er mange forskere i gang med den videre udforskning. Han kunne have tilføjet, at det for en stor del drejer sig om hans egne elever, ja nu også om disses elever igen. I den sene og ret kortvarige periode, hvor Fridlev Skrub-